

Economic Assessment of the Rural Population in Non-Agricultural Activities and the Factors Affecting IT

Sh.A. Muratov

Аннотация. Илмий тадқиқот ишида уй хўжалиги оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига таъсир этувчи “узоқлаштирувчи (push factors)” ва “тортувчи (pull factors)” омилларга “probit” регрессия модел воситасида иқтисодий баҳо берилган. Таҳлилда, 134 нафар респондентдан онлайн сўровнома асосида олинган маълумотлардан фойдаланилган.

Калит сўзлар: қишлоқ ҳудуди, ноқишлоқ хўжалик фаолият, ноқишлоқ хўжалик фаолиятидан келадиган даромадлар, "узоқлаштирувчи (push factors)", "тортувчи (pull factor)" омиллар, маҳалла ўсиш нуқтаси.

Кириш. Ноқишлоқ хўжалик фаолиятида иш билан бандликнинг бирламчи маълумотлари шуни кўрсатадики, қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, уй хўжалиги даромадларининг ошиши, оилада озик-овқат хавфсизлигини таъминлашда, камбағалликни қисқартиришда муҳим роль ўйнайди [1]. Қишлоқ ҳудудларида кичик қўламдаги ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни босқичма-босқич кенгайтириш камбағалликдан қутулишнинг юқори самарали йўли ҳисобланади [2]. Шунингдек, тенгсизликни камайтириш, қишлоқ ҳудудларида меҳнатга лаёқатли ишчи кучини жалб қилиш, қишлоқдан шаҳарга кўчиб ўтишни секинлаштириш ва миллий даромаднинг ўсишига ҳисса қўшиш имкониятини беради [3].

Узоқ вақт давомида ҳукуматимиз томонидан аграр соҳада қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, ресурслардан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш, моддий техника базасини модернизациялашга алоҳида этибор қаратилди. Натижада, қишлоқ хўжалигида маҳсулотларни ишлаб чиқариш бир неча баробарга ошишга эришилди. Бироқ, қишлоқ хўжалигида мулк шакли, фермер хўжалик экин майдонлари (оптималлаштириш, *мақбуллаштириш*, *йириклаштириш*) ва *фаолият турларининг* ўзгариши, қўл меҳнати билан бажариладиган маълум бир ишлар автоматлаштирилган тизимга ўтиши қишлоқ аҳолисининг қишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига таъсир кўрсатди [4]. Натижада, қишлоқ хўжалигида доимий (мавсумий, ёлланма) бандликни талаб қиладиган фаолият тури уй хўжалик аъзоларининг бандлигини сиқиб чиқариб, қишлоқларда ишсизлар сонининг ошишига олиб келинди. Ваҳоланки, қишлоқ ҳудудларида уй хўжалик аъзолари учун қишлоқ хўжалик ёки томорқа хўжаликларида ўсимликчилик ва чорвачилик фаолиятида банд бўлиши, оила ўз истеъмолини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан қондиришга, ундан даромад олишга ҳаракат қилишади. Бироқ, фермер хўжалик фаолиятида банд бўлмаган, деҳқон (томорқа) хўжалигида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштираётган кўп оилали ёки оила аъзолари сони кўп бўлган уй хўжаликлари истеъмол товар(озик-овқат, ноозик-овқат) ларини сотиб олишни молиялаштиришда ноқишлоқ хўжалик фаолиятидан олинган даромадларга таянади [5]. Бироқ, ноқишлоқ хўжалик соҳаларининг қишлоқ ҳудудларида ўсиб бориши қишлоқ хўжалик фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Яъни, Э.Гианнакис ва бошқалар [6] Кипр қишлоқ ҳудуди уй хўжаликларида ўтказган илмий тадқиқот натижаларига кўра, фермер ёки деҳқон хўжаликларида экин майдонлари билан ноқишлоқ хўжалик фаолиятида иштирок этиш эҳтимолиги ўртасида тескари боғлиқлик мавжудлиги аниқлашган. Шунингдек, С.Ҳагблид ва бошқалар [7] нинг илмий тадқиқот натижаларига кўра, қишлоқ ҳудудларида 0,5 гектардан кам бўлган уй хўжаликларида ноқишлоқ хўжалик фаолияти даромадлари 30-90 фоизгача, экин майдони кам ёки мавжуд бўлмаган уй хўжаликлари ноқишлоқ хўжалик фаолиятдан келадиган даромад манбаларига таянишини таъкидлашган.

Мазкур илмий тадқиқот ишининг мақсади – ноқишлоқ хўжалик фаолияти ва унда оила бошлиқлари банд бўлиш қарорига таъсир этувчи “узоклаштирувчи (push factors)” ва “тортувчи (pull factors)” омилларни аниқлаш ва уларни иқтисодий баҳолаш.

Мазкур мақсадни амалга оширишда онлайн сўровнома ўтказиш натижасида 134 нафар респондентдан олинган маълумотлардан фойдаланилди.

Материал ва методлар. Ўрганилган илмий мақолалар асосида ижтимоий сўровнома шакллантирилди ва <https://www.surveymonkey.com> сайти орқали ўтказилган онлайн сўровномада 143 та респондент иштирок этди.

Илмий мақолада оила бошлигининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига таъсир этувчи “узоқлаштирувчи (push factors)” ва “тортувчи (pull factors)” омилларни аниқлаш ва уларга иқтисодий баҳо бериш асосий мақсад бўлганлиги учун нафақа ёшдаги эркак ва аёллар ҳамда томорқа майдонига эга бўлмаган 9 нафар респондент сўровнома маълумотлари олинмади. Чунки, оила бошлиғи 60 ёшдан катта бўлган эркаклар ва 55 ёшдан катта бўлган аёллар қишлоқ ёки ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиб нафақага чиқан кекса ёшдагилардир. Шунингдек, ўрганилган хорижий олимларнинг илмий тадқиқот натижаларига кўра, ер(томорқа хўжалигига) майдонига эга бўлмаган уй хўжалиги бошлиқ ва аъзолари ноқишлоқ хўжалик фаолиятдан келадиган даромадларга таяниши таъкидланган.

Маҳаллий иқтисодиётни ривожланиши *тармоқлараро интеграцияни* [8] ноқишлоқ хўжалик фаолиятини ривожланиши билан боғлиқ бўлиб [9], электр энергия, сув таъминоти, магистрал йўллар, мактаблар, соғлиқни сақлаш, касб-хунар таълими, одамларга инвестициялар, капитал, банк ва кредит учун талабларни сезиларли даражада оширади. Шунга асосан, оила бошлигининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига оила аъзолари сони, унинг ёши ва жинсий кўрсаткичи билан бир қаторда уй хўжалиги жойлашган ҳудудда ижтимоий-иқтисодий инфратузилмалар ҳолати ҳам ўрганилди.

Оила бошлиғи маълум ёшга киргунича оилада аъзолар сони ошиб боради, яъни биз ўрганган респондентларда оила бошлиғи ёши 40-45 ёшгача оила аъзолари сони ўзгарган. Бироқ, оила аъзоларининг вояга етиши оилада аъзолар сонининг ўзгаришига таъсир кўрсатган.

Боғлиқ ўзгарувчи (Y) га мустақил ўзгарувчи қай даражада таъсир кўрсатишни иқтисодий баҳолашда, яъни оила бошлигининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига таъсир этувчи омилларни таҳлил этишда *probit* регрессия моделидан фойдаланилди.

Мазкур методдан фойдаланилган ҳолда қишлоқ ҳудудларида оила бошлиқларининг қишлоқ хўжалик ва ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига таъсир этувчи "узоқлаштирувчи (push factors)" ва "тортувчи (pull factor)" омиллар аниқланди ва уларга "СТАТА-16" компьютер дастурида олинган таҳлил натижалари асосида иқтисодий баҳо берилди.

Натижа ва муҳокамалар. Респондентлардан олинган маълумотлар дастлабки таҳлилига кўра, ўзгарувчиларнинг ўртача миқдори стандарт оғиш билан боғлиқ бўлиб, маълумотларнинг тарқоқ ҳолда жойлашган ёки жойлашмаганлиги аниқланди (1-жадвал).

Қишлоқ ҳудуддида жойлашган уй хўжаликлари томонидан инфратузилма хизматларидан фойдаланишнинг сифат кўрсаткичи 0,5 коэффициентдан юқорилиги, оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига ушбу “тортувчи (pull factor)” омиллар ижобий таъсир кўрсатиш мумкин. Яъни, қишлоқ ва шаҳар ҳудудларини боғловчи транспорт хизматларининг самарали йўлга қўйилиши, харажатлари камайиши қишлоқ ҳудуд аҳолиси меҳнат миграциясини ошириб [10], қишлоқ ҳудудларида истеъмол товар ва хизматлар сотиб олиш қобилияти ва фаровонлиги ошишига ижобий таъсир кўрсатади.

1-жадвал
Probit регрессия моделда ишлатиладиган ўзгарувчилар ва респондентларнинг асосий хусусиятлари

№	Ўзгарувчилар	Ўртача	Стандарт оғиш	Минимум	Мак симум
1.	Оила бошлиғининг иш фаолияти	0,843	0,364	0	1
2.	Оила бошлиғи маълумоти	1,238	0,815	0	3
3.	Оила бошлиғи жинси	0,791	0,408	0	1
4.	Оила бошлиғининг ёши	46,559	4,644	34	60
5.	Оила аъзолари сони	5,791	1,536	3	12
6.	Оила бошлиғи иш тажрибаси	23,194	6,444	10	37
7.	Томорқа майдони ҳажми	8,604	2,254	6	15
8.	Уй хўжалиги жойлашган худудда транспорт хизматининг ҳолати	0,522	0,501	0	1
9.	Уй хўжалиги кредитдан фойдаланиши	0,350	0,478	0	1
10.	Уй хўжалиги жойлашган худудда электр энергия хизматининг ҳолати	0,723	0,448	0	1

Илмий тадқиқот натижаларига кўра (2-жадвал), уй хўжалигида оила аъзолари сонининг қанчалик кўп бўлиши, оила бошлиғининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш эҳтимолини оширади. Яъни, оила аъзолари сонининг ошиши оила бошлиғининг қишлоқ хўжалигида банд бўлишига салбий таъсир кўрсатади. Оилада аъзолар сонининг ошиши "узоклаштирувчи (push factors)" омил ҳисобланиб, оилада аъзолар сонининг 1 нафарга ошиши оила бошлиғининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини 3,033 бирликка оширади.

Ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига оила бошлиқларининг жинси ҳам таъсир кўрсатиб, эркак киши оила бошлиғи бўлиши уни ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини 31,819 бирликка оширади.

2-жадвал
Қишлоқ ҳудудларида оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига таъсир этувчи омилларнинг иқтисодий баҳолаш натижалари

Даромад манбаи	Коеф.	t – стат.	P > t
Оила бошлиғи маълумоти	15,103***	3,07	0,002
Оила бошлиғи жинси	31,819***	3,01	0,003
Оила бошлиғининг ёши	-0,222**	-2,15	0,031
Оила аъзолари сони	3,033**	2,31	0,021
Оила бошлиғи иш тажрибаси	0,118*	1,85	0,065
Томорқа майдони ҳажми	-8,020***	-2,88	0,004
Уй хўжалиги жойлашган худудда транспорт хизматининг ҳолати	21,674***	2,62	0,009
Уй хўжалиги кредитдан фойдаланиши	0,396	0,46	0,645

Уй хўжалиги жойлашган ҳудудда электр энергия хизматининг ҳолати	16,198***	2,79	0,005
Респондентлар сони	134		
Wald $\chi^2(9) = 275,54$			
Prob > 0,0000			
Pseudo $R^2 = 0,9013$			

Изоҳ: * муҳимлик даражаси – 10%; ** муҳимлик даражаси – 5%; *** муҳимлик даражаси – 1%

Оила хўжалик бошлиғи ва аъзолари ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, ишончи, билим, маълумот ва салоҳият [11] ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишида муҳим белгилловчи омилдир. Қишлоқ ҳудудларида оила бошлиғи маълумотининг бир бирликка ошиши ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини 15,103 бирликка оширади. Яъни, оила бошлиғи ва аъзолари ёши ва маълумоти бевосита ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиши тўғрисидаги қарорига сезиларли таъсир қилади. Бироқ, уй хўжалигида оила бошлиғи ва аъзоларининг олий маълумотга эга бўлиши “тортувчи (pull factor)” омил ҳисобланиб, ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишни оширади.

Қишлоқ ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий инфратузилма хизматларини ривожланиши қишлоқ аҳолисининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига таъсир кўрсатади. Яъни, қишлоқ ҳудудларида “тортувчи (pull factor)” омилларни: транспорт ва электр энергия хизматидан фойдаланишини бир бирликка ошиши, оила бошлиғининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини мос равишда 21,674: 16,198 бирликка оширади.

Қишлоқ ҳудудларида яшовчи аҳолини томорқа экин майдонларида етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари озик-овқат хавфсизлигини таъминлашга ёрдам беради [12]. Бироқ, уй хўжалик аъзолари учун деҳқончиликдан олинадиган даромадга нисбатан ноқишлоқ хўжалик фаолиятидан келадиган даромад муҳимдир [13]. Қишлоқ ҳудудларида томорқа ер майдонлари ҳамининг ошиб бориши билан оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиши ўртасида тескари боғлиқлик мавжудлиги аниқланди. Томорқа ер майдони ҳажмининг бир бирликка ошиши оила бошлиғининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини -8,020 бирликка камайтиради, аксинча. Яъни, томорқа ер майдонларининг чекланганлиги оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишини оширади. Томорқа ер майдонларининг камайиши оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига “узоқлаштирувчи (push factors)” омил ҳисобланади.

Аҳоли томонидан фойдаланилган микрокредитлар оила аъзоларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишига, камбағалликни қисқартириш ва фаровонликни оширишда муҳим аҳамиятга эгаллиги Фам Тиен ва бошқаларнинг [14] Вьетнам мамлакати мисолида ўрганилган илмий тадқиқот натижаларида таъкидланган. Бироқ, биз ўрганган респондентлар истеъмол кредитлардан фойдаланганлиги учун, оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига сезиларли таъсир кўрсатмаган. Агар уй хўжалиги томонидан кредитларни ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ёки ўз-ўзини банд қилиш соҳаларига йўналтирганда оила бошлиқлари ёки аъзоларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Ушбу натижалар, Гианнакис ва бошқалар [1], Б.Давис ва бошқалар [15], Рердон ва

бошқалар [8]нинг ўрганилган илмий тадқиқот натижаларига мос келади.

Хулоса ва таклифлар. Ноқишлоқ хўжалик фаолияти қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожланишида, оила даромадларини оширишида, қишлоқ аҳолиси озик-овқат хавфсизлигини таъминлашда, камбағалликни қисқартиришда муҳим роль ўйнайди. Ноқишлоқ хўжалик фаолият - қишлоқ хўжалик фаолиятидан бошқа барча иқтисодий фаолиятни: қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва уни қайта ишлаш, хунармандчилик, озик-овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси, қурилиш материаллари, автомабел транспорт саноати, ижтимоий-иқтисодий хизмат кўрсатиш тармоқлари, мавсумий ички ва ташқи миграцияни ўз ичига қамраб олади.

Қишлоқ ҳудудларида оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлиш қарорига "узоклаштирувчи (push factors)" ва "тортувчи (pull factor)" омиллар таъсир этади. Қишлоқ ҳудудларида инфратузилма ва маҳаллий бозорларнинг ривожланиши, кредитлардан фойдаланиши, уй хўжалигининг шаҳар ҳудудига яқин жойлашиши, оила аъзоларининг олий маълумотга эга бўлиши оила бошлиқларининг ноқишлоқ хўжалик фаолиятида банд бўлишда "тортувчи (pull factor)" омиллар ҳисобланса, оила хўжалигида аъзолар сонинг кўплиги, томорқа хўжалигида экин майдонинг чекланганлиги "узоклаштирувчи (push factors)" омиллар ҳисобланади.

Қишлоқ ҳудудларида камбағалликни қисқартириш, оила фаровонлигини оширишда ноқишлоқ хўжалик фаолиятида бандлик ва ундан келадиган даромадлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қишлоқ ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий инфратузилмалар ривожланиши аҳолининг ноқишлоқ хўжалигида банд бўлишини 16-21 бирликка оширади. Шунингдек, қишлоқ ҳудудларида аҳолининг таълим даражаси ноқишлоқ хўжалик фаолиятда банд бўлишини 15,1 бирликка ошириши аниқланди.

Бугунги кунда ҳукуматимиз томонидан маҳалларнинг ўсиш нуқтасини белгилаш ва қишлоқ ҳудудларида аҳоли бандлиги ҳамда уларнинг турмуш даражасини оширишда ноқишлоқ хўжалик фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришни тақоза этади. Бунда ноқишлоқ хўжалик фаолиятида аҳоли бандлигини оширишда қишлоқ ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий инфратузилмаларни ривожлантириш, мақсадли имтиёзли кредитларни йўналтириш, ҳар бир оилада таълим олиш даражасини оширишда кучли ижтимоий-иқтисодий ислоҳатларни амалга ошириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Lanjouw P. Nonfarm employment and poverty in rural El Salvador //World development. – 2001. – Т. 29. – №. 3. – С. 529-547
2. Start D. The rise and fall of the rural non-farm Economy: Poverty Impacts and Policy options //Development policy review. – 2001. – Т. 19. – №. 4. – С. 491-505.
3. Barrett C. B., Reardon T., Webb P. Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: concepts, dynamics, and policy implications //Food policy. – 2001. – Т. 26. – №. 4. – С. 315-331.
4. Start D. The rise and fall of the rural non-farm Economy: Poverty Impacts and Policy options //Development policy review. – 2001. – Т. 19. – №. 4. – С. 491-505.
5. Lanjouw P., Feder G. Rural non-farm activities and rural development: From experience towards strategy. – The World Bank, 2001. – №22818. – С. 1.

6. Giannakis E., Efstratoglou S., Antoniadis A. Off-farm employment and economic crisis: evidence from Cyprus //Agriculture. – 2018. – T. 8. – №. 3. – C. 41.
7. Haggblade S., Hazell P., Reardon T. The rural non-farm economy: Prospects for growth and poverty reduction //World development. – 2010. – T. 38. – №. 10. – C. 1429-1441.
8. Reardon T., Berdegue J., Escobar G. Rural nonfarm employment and incomes in Latin America: overview and policy implications //World development. – 2001. – T. 29. – №. 3. – C. 395-409.
9. Leonardo C., Reardon T. (2001) Rural Nonfarm Income in Nicaragua. World Dev 29(3): 427-442
10. Stifel D. The rural non-farm economy, livelihood strategies and household welfare //African Journal of Agricultural and Resource Economics. – 2010. – T. 4. – №. 311-2016-5532. – C. 82-109.
11. Cai L. A. Analyzing household food expenditure patterns on trips and vacations: a Tobit model //Journal of Hospitality & Tourism Research. – 1998. – T. 22. – №. 4. – C. 338-358.
12. Michailidis, D. Lazaridou. Non-farm Employment: A Key Challenge to Achieve Zero Hunger. Copyright Information Springer Nature Switzerland AG 2020. DOI <https://doi.org/10.1007/978-3-319-69626-3>. Online ISBN 978-3-319-69626-3
13. Corral L., Reardon T. Rural nonfarm incomes in Nicaragua //World development. – 2001. – T. 29. – №. 3. – C. 427-442.
14. Pham Tien Thanh, Katsuhiko Saitob, Pham Bao Duongc,. Impact of microcredit on rural household welfare and economic growth in Vietnam. Journal of Policy Modeling 41 (2019) 120–139
15. Davis J. Conceptual issues in analysing the rural non-farm economy in transition economies. Natural Resources Institute report. 2001.